

تأملی در آرای عمرانی خواجه رشیدالدین فضل‌الله

مطالعه موردی: بازخوانی تکوین اولیه روستای فتح‌آباد تبریز

محمد باقر کبیر صابر *

تاریخ دریافت مقاله:

1390/12/13

تاریخ پذیرش مقاله:

1391/06/18

چکیده

خواجه رشیدالدین فضل‌الله دانشمند و دولتمرد ایرانی، جلوه‌ای متفاوت و در عین حال ممتاز از سنت علمی و عملی ایران عهد مغول است. او پذیرش مسند وزارت در دولت ایلخانی را فرصتی برای تجدید حیات معرفت و علم در جامعه ایرانی می‌پنداشت. کیاست و درایتی که او در اصلاح جامعه بحران زده ایران از خود نشان داد، او را به نمادی از ایستادگی عنصر ایرانی در برابر سلطه مغول مبدل ساخت. از آثار این دانشی‌مرد و دولتمرد با بصیرت که در شمار مهم‌ترین شاهکارهای فرهنگی تاریخ ایران قرار دارد، برنامه‌ریزی و بنیان‌گذاری شهرستان رشیدی با مرکزیت دارالعلم ربع‌رشیدی در شرق دارالسلطنه تبریز است. این شهرستان بنا به متن صریح وقف‌نامه ربع رشیدی، به منظور حمایت از علم و عالم بنا نهاده شده بود و همه ارکان آن، از مرکز تا آبادی‌ها و باغات پیرامون همه در جهت تأمین چنین نیتی عمل می‌کردند. یکی از آبادی‌های واقع در حاشیه سبز این شهرستان، روستای فتح‌آباد بود که بر اساس مستندات تاریخی، تدبیر امور عمرانی آن از بدو شکل‌گیری، مدیون نظر و دخالت مؤثر شخص خواجه رشیدالدین بوده است. از منظر تأملات تبارشناسی روستا در ایران، ویژگی فتح‌آباد آن است که اطلاعات معتبری درباره نحوه تکوین وجود اولیه آن در منابع معتبر قابل جستجو است. نوشتار حاضر برآمده از پژوهشی بر پایه اطلاعات مذکور می‌باشد که به روش توصیفی - تاریخی انجام گرفته است. این نوشتار ضمن بحث درباره پیشینه کالبدی روستای فتح‌آباد، روشن می‌نماید که نحوه طرح‌افکنی روستا در آن دوره علاوه بر آنکه وامدار سنت‌های عمران روستایی در ایران بود، خصوصیات ویژه‌ای نیز داشته است که آن را از دیگر روستاهای ایرانی متمایز می‌نمود. این ویژگی، منبعث از دو عامل عمده بود، نخست؛ تعلق ماهوی و ارتباط این روستا با دارالعلم ربع‌رشیدی و دوم؛ تدبیر و تمهیدات خاصی که خواجه رشیدالدین برای انجام و فرجام آن اندیشیده بود. مطالعه نوشتار حاضر همچنین برای شناخت جایگاه و اعتبار برنامه‌ریزی در آرای عمرانی خواجه رشیدالدین فضل‌الله سودمند است.

واژگان کلیدی: برنامه‌ریزی زمین، مکان‌یابی، محیط مصنوع، ربع رشیدی، روستای فتح‌آباد.

* عضو هیأت علمی گروه تاریخ معماری و مرمت دانشگاه شهید بهشتی. mbkabirsaber@gmail.com

مقدمه

روستای فتح‌آباد تبریز در میان سلسله روستاهای تاریخی ایران، به دلیل آنکه بخشی از شهرستان رشیدی و جزو رقبات «ابواب البرّ ربع رشیدی» بوده است، اعتبار خاصی دارد. برای درک جایگاه تاریخی این روستا کافی است متون معتبری همچون «وقفنامه ربع رشیدی»، «تاریخ الجایتو»، «مکاتیب رشیدی» و غیره مورد مطالعه قرار گیرند؛ به‌خصوص متن «الوقفیه الرشیدیه بخط الواقف فی بیان شرائط امورالوقف و المصارف» یا همان وقفنامه ربع رشیدی که در آن شرح تفصیلی نکاتی را می‌توان یافت که خواجه در باب عمران و اداره این روستا اندیشیده بود. این اطلاعات تاریخی که فرصتی مناسب برای فهم اصول برنامه‌ریزی روستایی در آرای عمرانی خواجه رشیدالدین فضل‌الله را فراهم می‌نمایند، اصولاً زمانی سودمند هستند که در یک فرایند منطقی در چرخه تأملات روستاشناختی مورد تحلیل و تدقیق علمی قرار گیرند ولی متأسفانه با وجود اسناد و ادله کافی درباره جایگاه تاریخی روستای فتح‌آباد و به‌خصوص باغ تاریخی آن که نمونه‌ای نادر از باغ‌های دوره ایلخانی در ایران است، توجه چندانی نسبت به این امر دید نمی‌شود. نوشتار حاضر بر پایه این باور نگارش یافته است که بحث علمی درباره پیشینه محیط مصنوع این روستا و ایجاد آگاهی نسبت به نحوه برنامه‌ریزی و آفرینش آن، می‌تواند سهمی در شناخت اصول برنامه‌ریزی در آرای عمرانی خواجه رشیدالدین فضل‌الله نیز ایفا نماید. با این حال دستاورد این نوشتار در محدوده معرفتی معین و در ارتباط با اقدامات عمرانی خواجه رشیدالدین فضل‌الله در منطقه فتح‌آباد نافذ است. سؤال اصلی بحث حاضر این است که در آفرینش روستای فتح‌آباد، مقوله برنامه‌ریزی زمین به چه میزان موضوعیت داشته است؟ سؤال بعدی کلی‌تر است و سؤال از این دارد که اصولاً

در پروژه عمرانی ربع رشیدی اعتقاد و توجهی به مقوله برنامه‌ریزی زمین وجود داشته است؟ روش انجام مطالعه، به‌اقتضای موضوع مورد پژوهش، روش توصیفی - تاریخی انتخاب شده و لذا شیوه تدوین مطالب نیز تابع چنین رویکردی است. مطالب این نوشتار در پنج بخش تدوین شده که عبارت است از: 1. شناخت مکانی، 2. شناخت محیطی، 3. شناخت تاریخی 4. آب و آبیاری، 5. برنامه‌ریزی زمین در عمران فتح‌آباد

شناخت مکانی

فتح‌آباد تا چند سال پیش، یکی از آبادی‌های سرسبز و حرم حومه جنوب‌شرقی شهر تبریز بود و در تقسیمات کشوری جزو محدوده دهستان «میدان‌چای» از بخش مرکزی شهرستان تبریز به‌شمار می‌آمد (تصاویر شماره یک و دو). اما در اواسط دهه هشتاد هجری شمسی با تصویب شورای عالی شهرسازی و معماری، اراضی این روستا در محدوده کلان‌شهر تبریز قرار گرفت؛ بنابراین در حال حاضر فتح‌آباد از نظر گونه‌شناسی سکونت‌گاه‌های انسانی، جزو «روستاها ادغام شده در شهر» محسوب می‌شود. فتح‌آباد در طول جغرافیایی (23° و 46°) و عرض جغرافیایی (01° و 38°) و در ارتفاع 1680 متر از سطح دریا مستقر شده و رودخانه باسمنج‌چای از شمال آن می‌گذرد (فرهنگ جغرافیائی آبادی‌های کشور جمهوری اسلامی ایران، 1371، ص 122). طبق آمار تهیه شده در دهه هفتاد شمسی، این آبادی 236 خانوار داشت که در 190 واحد مسکونی زندگی می‌کردند (شناسنامه آبادی‌های کشور، 1376، ص 76). منطقه فتح‌آباد به لحاظ استقرار در اراضی شمالی پیش‌کوه‌های سهند، ویژگی بوم‌شناختی روستاهای ناحیه سرد و کوهستانی را دارد و لذا از نظر اقلیمی در تابستان‌ها برخوردار از لطافت و طراوت خاص دامنه‌های سهند بوده و برعکس در

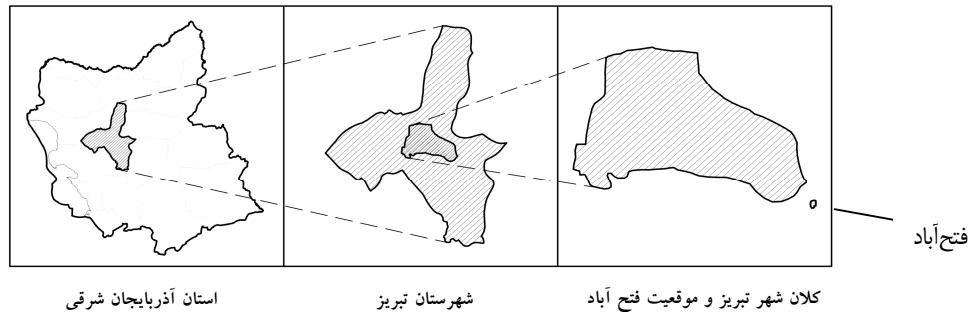
شناخت محیطی

مقیاس کلان: محیط طبیعی

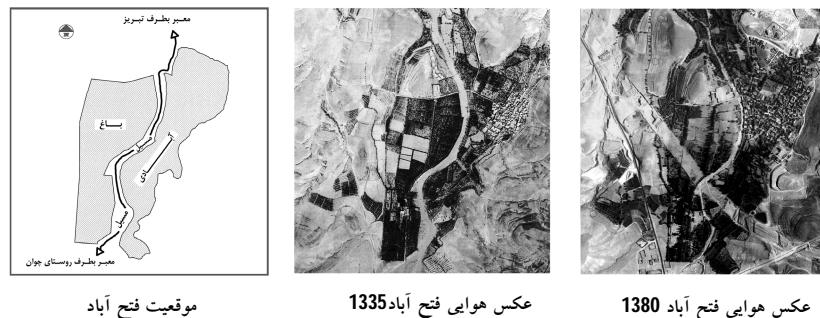
مجموعه بلندی‌های افراشته سهند تقریباً در مرکز گستره جغرافیایی آذربایجان ایران مستقر می‌باشد و ذوب تدریجی برف‌های نشسته بر قله آن، منبع آبی پایان‌ناپذیری برای نظام هیدرولوژی منطقه به‌شمار می‌آید. فراوانی آب در دامنه‌های سهند و موهبت‌های طبیعی ناشی از حضور سخاوتمندانه آب، تعادل بوم‌شناختی مطلوبی را برای منطقه رقم زده است. فتح‌آباد در بستر انتهایی دامنه‌های شمالی سهند و در جایی که برخوردار از خاکی حاصلخیز می‌باشد واقع شده است (تصاویر شماره سه و چهار). دامنه‌های شمالی سهند که شیب توپوگرافیک از شمال به جنوب (از قله به دامنه) دارند، بستر ناهمواری هستند که عموماً حالت آبرفتی دارند و در زیر آن، سفره‌های زیرزمینی آب با پتانسیل ذخیره بالا قرار دارد.²

زمستان‌ها سرد و عاری از هر نوع طراوت گیاهی است. به دلیل موقعیت آب و هوایی مطلوب که منطقه فتح‌آباد از آن برخوردار می‌باشد، همواره در چند دهه گذشته، جذابیت‌هایی برای توسعه شهر تبریز به سوی خود ایجاد می‌نمود. در اوایل دهه هفتاد شمسی شهرک یاغچیان بر روی گندم‌زارهای دیم فتح‌آباد احداث شد؛ در حالی که این اراضی زراعی یکی از منابع درآمد اهالی روستا به‌شمار می‌آمد، لکن اکثر روستائیان از بالا رفتن قیمت زمین و معامله آن خرسند بودند. در نهایت در دهه هشتاد شمسی با تصویب شورای عالی شهرسازی و معماری، اراضی فتح‌آباد به‌انضمام اراضی چند روستای دیگر با نام جدید شهرک خاوران، در داخل محدوده کلان‌شهر تبریز قرار گرفت. در حال حاضر به دلیل آنکه ضوابط جدید برای عمران فتح‌آباد از سوی مراجع ذی‌صلاح هنوز اعلام نشده است، لذا موقتاً تمامی فعالیت‌های عمرانی در آن منطقه، تابع طرح هادی قبلی می‌باشد.¹

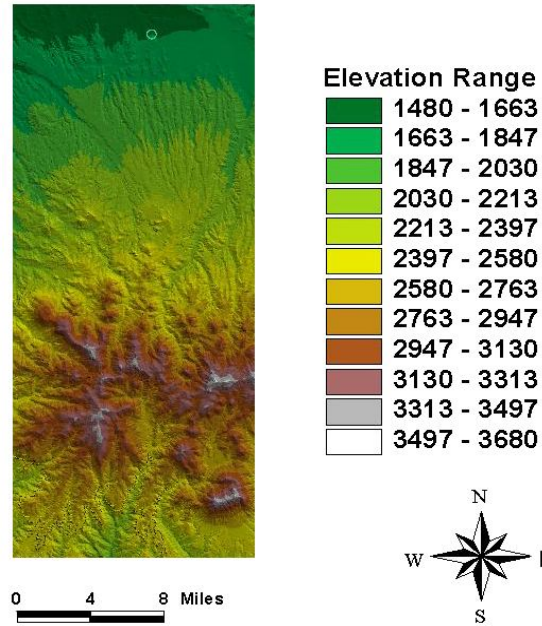
1. موقعیت روستای فتح‌آباد در استان آذربایجان شرقی .

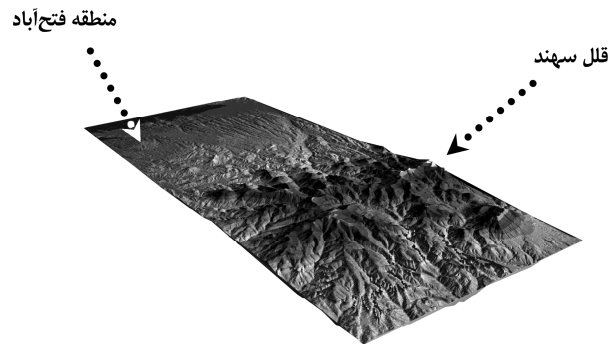
2. تحولات ساختاری روستای فتح‌آباد در دوره معاصر .

ت3. موقعیت روستای فتح آباد نسبت به قتل سهند.
منبع: کبیر صابر، 1384، ص66

ت4. موقعیت روستای فتح آباد نسبت به قتل سهند.
منبع: کبیر صابر، 1384، ص66

مقیاس خُرد؛ محیط مصنوع

نحوه ترکیب‌بندی فضایی و نیز هندسه پلان روستای فتح‌آباد در مقایسه با دیگر روستاهای منطقه کاملاً متفاوت می‌باشد. چنین تفاوتی برآمده از آن است که در پهنه پلان روستا، وجود و حضور «باغی بزرگ» همه چیز را تحت‌الشعاع خود قرار داده است؛ گویی که روستا و

ساکنان آن، همه وابستگی‌هایی با باغ دارند. بازخوانی تاریخ روستای فتح‌آباد - که نتایج آن در ادامه ذکر خواهد شد - روشن می‌کند که این ترکیب ساختاری برآمده از عمدی است که خواجه رشیدالدین آن را تدبیر کرده بود. اما درباره این هنجار محیطی باید به وجود یک مسیل بین روستا و باغ اشاره نمود. این مسیل که خطرپذیری عرصه روستا و باغ را از تهدید سیل‌های اتفاقی به حداقل می‌رساند، بسان یک مرز نیز عرصه آن دو را از هم جدا می‌کند (تصاویر 5 و 6).

ت5. موقعیت مسیل بین روستا و باغ.

ت6. نمایی از روستا.

تأمل در عکس هوایی سال 1335 هجری شمسی نشان می‌دهد که حضور موقر، متحد و مؤثر روستا و باغ در گستره ناهمواری‌های طبیعی منطقه فتح‌آباد، تا چه میزان بر کارآیی محیط طبیعی و زیبایی‌های آن افزوده بود (تصویر شماره دو). بخش اعظم این موفقیت، مرهون

گاوآن زوردار آنجا مدد گرفت" (افشار، 1350، ص 25) و نیز "رشیدالدین برای آبادان کردن دیه فتح‌آباد و رشیدآباد تبریز که ملک خودش بود از برزیگران یزد و گاوآن آن‌ها که در امر زراعت هم‌اره شهرت داشته‌اند، استفاده کرد" (پیشین، صص 32-33)، یکی از دلایل توجه خواجه رشیدالدین به یزد را وصلت دو تن از فرزندان خواجه با افرادی ذی‌منزلت از آن شهر ذکر کرده است.

اما اطلاعات تاریخی دقیق‌تر درباره فتح‌آباد را باید در متن «الوقفیه الرشیدیه بخط الواقف فی بیان شرائط امورالوقف و المصارف» یا «وقفنامه ربع رشیدی» که یکی از تألیفات برجسته خواجه رشیدالدین فضل‌الله است، جستجو نمود. خواجه در فصل یازدهم و وقف‌نامه مذکور، از دو باغ اصلی شهرستان رشیدی یعنی باغ فتح‌آباد و باغ رشیدآباد⁴ در ردیف باغات وقفی ابواب‌البر نام برده است (فضل‌الله الهمدانی، 1356، ص 153). باید توجه داشت باغ و ملحقاتی که خواجه رشیدالدین در فتح‌آباد بنا نهاد، هسته و بنیان روستایی شد که به نام روستای فتح‌آباد شناخته می‌شود.

در آن زمان که فتح‌آباد و رشیدآباد در حاشیه شهرستان رشیدی، اراضی نوآباد و جدیدالتأسیس محسوب می‌شدند، طبیعتاً فاقد جماعت روستایی بومی بودند. بنابراین خواجه رشیدالدین امور باغبانی، زراعت و عمارت آن‌ها را به غلامانی که از موطن خود جدا افتاده و همه روابطشان با زندگی مألوف قبلی قطع شده بود، واگذار کرد.⁵ خواجه رشیدالدین در نامه‌ای به یکی از فرزندان‌اش، "غلامان و کنیزانی را که جزو جمع باغ فتح‌آباد محسوب داشته [ب] مزارعان فتح‌آباد خوانده است" (پطروشفسکی، 1357، ص 601). در این راستا خواجه رشیدالدین برای تضمین تداوم آبادانی در فتح‌آباد و رشیدآباد، تدبیری اندیشید تا بعداً کسی نتواند غلامان مذکور را از آن اراضی جابه‌جا کند؛ لذا این مزارعان و

برنامه‌ها و راهبردهای عمرانی در ایجاد این روستا می‌باشد که توانسته است هم‌آوایی بین ارکان محیط مصنوع با محیط طبیعی را رقم بزند. لذا تعامل بین طرح و طبیعت در این روستا، بی‌تردید حاصل شناخت لطایف و دقایق بستر طبیعی و سپس تلاش هوشمندانه برای ایجاد هماهنگی طرح با آن بوده است.³

شناخت تاریخی

کتاب ارزشمند «تاریخ الجایتو» حکایت از آن دارد که اراضی فتح‌آباد در حدود هفت قرن پیش و در روزگار دولت ایلخانی، خلعت عمران به تن کرده است. «لقاشانی» مؤلف کتاب مذکور در شرح وقایع سال 710 هجری قمری با ذکر برخی از اقدامات عمرانی خواجه رشیدالدین فضل‌الله در تبریز و حومه آن نوشته است که: "و نیز [خواجه رشیدالدین فضل‌الله] قرب سیصد سر گاو دیو هیکل عفاریت منظر با چند نفر گاوینده یزدی به تبریز آورده است تا جمله قاذورات و مستقبحات شهر بر پشت ایشان به باغ فتح‌آباد و رشیدآباد و غیره ما می‌کشند، که فتح‌آباد به ایام سابق کوه‌های خشک بود و اکنون هریک بهشتی آراسته به انهار و اشجار و انوار و اثمار پیراسته و دیگر خیرات و مبرات بی‌حصر و مر که به اطراف و جوانب کرده است" (لقاشانی، 1348، ص 116). از این متن مستفاد می‌شود که منطقه فتح‌آباد تا پیش از برنامه عمرانی خواجه رشیدالدین فضل‌الله، بایر و عاری از هر نوع زراعت بوده تا اینکه در اثر توجه خواجه قدم در عرصه آبادانی می‌نهد. البته مطالعه این بخش از «تاریخ الجایتو» پرسشی را به ذهن متبادر می‌نماید مبنی بر اینکه که چرا باید عمران روستایی در منطقه تبریز با قوت برزیگران یزدی به ثمر برسد؟ «یرج افشار» در مقاله‌ای تحت عنوان «رشیدالدین فضل‌الله و یزد» با ذکر اینکه خواجه رشیدالدین "در آبادان ساختن دیه فتح‌آباد تبریز از برزیگران و زارعان کارآمد و پرکار یزدی و

برزگران نورسیده را طی شروط امتیازبخشی که به آنها حقوق می‌بخشید، وقف عمران فتح‌آباد و رشیدآباد نمود.⁶ بدین ترتیب در تبدیل ایده به پدیده که منجر به آفرینش و عمران فتح‌آباد شد، به دلیل نوع ترکیب جمعیتی (یعنی اسکان غلامان) و نیز نحوه اداره آن (وقف بر ربع رشیدی)، شاهد ظهور یک هنجار یا نوآوری عمرانی جدید هستیم. به هر حال در فتح‌آباد جامعه‌ای به وجود آمد که با وجود جمعیت کم، دارای زمین‌های گسترده‌ای بود. از سویی به تبع این اصل غالب که "اساس فعالیت در روستا بر مبنای زراعت و باغداری و در ارتباط با پوشش طبیعی اطراف آن بوده است" (سرتیپی پور، 1388، ص 5)؛ در فتح‌آباد نیز تولید مبنای معیشت و کشاورزی مهم‌ترین شیوه تولید بود.

اما آنچه در متن وقف‌نامه جلب توجه می‌کند، اعطای امتیازاتی است که غلامان مزارعه‌گر را قدری هر چند اندک اعتبار و حقوق می‌بخشیده است. بدین ترتیب این غلامان مانند رعایای دیگر روستاها از خود خانه داشتند و صاحب زن و فرزند بودند و همچنین از محصول کار خویش سهم می‌بردند (پیشین، ص 601). منابع تاریخی درباره رعیت‌پروری و عدالت‌ورزی خواجه رشیدالدین، مستندات فراوانی ارائه می‌دهند.⁷ «لمتون» در کتاب «مالک و زارع در ایران» درباره دستورات خواجه رشیدالدین نسبت به حُسن سلوک با زارعان و دهقانان می‌نویسد: "نصایحی که رشیدالدین درباره نیک‌رفتاری با رعایا داده است در مکاتیب او فراوان است. شاید بتوان گفت که این نصایح با سخنانی که حاکی از نیت خداپسندانه است [،] چندان فرقی نداشته است" (لمتون، 1362، ص 191).

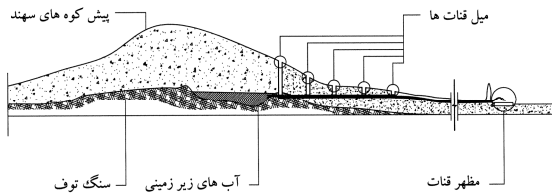
آب و آبیاری

در راهبرد عمرانی فتح‌آباد که توسط خواجه رشیدالدین برنامه‌ریزی شده بود، آب مورد نیاز برای امور عمرانی و

زراعی منطقه می‌بایست از طریق قنات تأمین می‌شد. لذا یکی از ابتدایی‌ترین تصمیمات خواجه در عمران فتح‌آباد، حفر قناتی بود که در تمامی لحظات، آب مورد نیاز را به حد وفور فراهم نمایند (تصویر شماره 7). حال اگر یک بار دیگر به این نکته توجه نماییم که "فتح‌آباد به ایام سابق کوه‌های خشک بود و [...] (القاشانی، 1348، ص 116)، اهمیت و کارایی قناتی که آب‌های زیرزمینی عرصه‌های جنوبی‌تر را به اراضی فتح‌آباد انتقال داده‌اند، به سادگی مبرهن می‌شود. نکته جالب این است که در حال حاضر برخی از این قنات‌های هفت‌صد ساله، مانند قنات باغ تاریخی فتح‌آباد همچنان دایر و جاری هستند.

ت 7. نمایی از نحوه عمل قنات‌ها در فتح‌آباد.

منبع: کبیر صابر، 1384، ص 112.

یک نکته مهم، ولی مبهم که درباره برنامه‌ریزی امور آب در اندیشه عمرانی خواجه رشیدالدین برای فتح‌آباد وجود دارد، آن است که در حال حاضر نمی‌توان تشخیص داد که آیا حفر قنات همزمان و توأم با آفرینش دیگر ساختارهای روستا پیش رفته است؟ و یا اینکه ابتدا حفر و بهره‌وری قنات در اولویت بوده و سپس به تبع نحوه حضور آب در منطقه، فرایند آفرینش ساختاری شروع شده است؟ مع‌الوصف آنچه مسلم است اینکه در صورت صحت هر یک از دو فرض، پیش‌تر برای خواجه رشیدالدین و دستیاران وی، شناخت کاملی از هنجار طبیعی و ارگانیک بستر طرح حاصل شده بود و آنها به

چیستی‌شناسی «برنامه‌ریزی زمین»

در اصطلاح امروزی "برنامه‌ریزی زمین وسیله تعریف و تشخیص مسائلی است که از رابطه متقابل بین انسان و زمین حاصل می‌شود" (بیبر، هیگینز، 1385، ص یازده). در عمل، فرایند برنامه‌ریزی زمین با ارزیابی یک سایت از طریق تحلیل آن آغاز می‌شود⁸، و در گام بعدی به اتکای اطلاعات به‌دست آمده از طریق تحلیل سایت و با رعایت ملاحظات حفاظت محیطی و همچنین با در نظر گرفتن نیازها و خواسته‌های کاربران، تصمیمات بهینه برای عمران و توسعه سایت اتخاذ می‌شود. بر این اساس برنامه‌ریزی زمین به مرحله آغازین یک اقدام معمارانه یعنی مرحله سازماندهی فرایند طراحی - مربوط می‌شود که در آن نحوه استفاده از زمین، منطقه‌بندی، تعامل طرح با طبیعت و عوامل مرتبط دیگر مورد توجه قرار می‌گیرند (Lynch, Hack, 1984, P:6).

در حال حاضر از دیدگاه مباحث جدید علوم محیطی - که در چند دهه اخیر مطرح شده‌اند - اصول برنامه‌ریزی زمین، مقدمه‌ای بر اصول برنامه‌ریزی پایدار محیطی تلقی می‌شود (Strom, Nathan, 1998, P: 21). بنابراین با گذشت زمان، برنامه‌ریزی زمین به فعالیت پیچیده‌ای تبدیل شده است که "ماهیتی چند رشته‌ای داشته و موفقیت آن مرهون تخصص‌های گوناگون می‌باشد" (بیبر، هیگینز، 1385، ص 10).

تحلیل اصول برنامه‌ریزی زمین؛ نگرش سنتی یا

نگرش مدرن

باید اذعان نمود در روزگاری که خواجه رشیدالدین فضل‌الله در آن می‌زیست، برنامه‌ریزی زمین، تخصص ویژه حرفه یا رشته خاصی نبود؛ بلکه به‌طور عرف کسانی که در تصمیمات عمرانی دخیل بودند، به همان میزان نیز مسئولیت برنامه‌ریزی زمین را بر عهده داشته‌اند. بر این

دنبال چنین شناختی، مسیر قنوت و مختصات مظهر آن‌ها را انتخاب نموده بودند.

وقفنامه ربع رشیدی هر چند در بیان شروط و امور قنوتی که بر فتح‌آباد جاری بودند، توضیحات مبسوطی دارد، لکن اطلاعاتی درباره نحوه برنامه‌ریزی ساخت آن‌ها ارائه نمی‌کند. خواجه رشیدالدین در فصل دوازدهم وقفنامه ربع رشیدی، در شرحی راجع به یک گروه سی نفری از غلامان که عهده‌دار امور کهریزکنی در باغات فتح‌آباد و رشیدآباد بودند، نوشته است: "سی نفر را که کهریزکن اند به کهریزکنی در قنوت باغات وقف مشغول گردانند تا در عمارت و حفر کهریز و استنباط و استخراج آب مقدور به تقدیم می‌رسانند و به وقت کارفرمودن با او مقرر کنند که هر پنجاه‌گز به چه مقدار می‌کند و از آن سه ربع به وی دهند و برین نسبت اجرت پنجاه‌گز [...] چون آن را باز سپارد اجرت پنجاه‌گز دیگر تسلیم کند و قطعاً زیادت از آن به تقدیم ندهند و معتمدی بر سر ایشان نصب کند تا نگذارد که ایشان زمان را به عطله و تضييع فوت کنند و بر آن موجب مقرر سه ربع آن بدیشان دهند و یک ربع جهت غبطه وقف بازگیرند و به زیادتی هر یک را مادام هر سال مقدار یک جریب گندم از حاصل موقوفات آن مواضع وقف بدهند، به سبب آنکه کار ایشان سخت و با خطر است و اگر باغات وقف را به استاد کهریزکن حاجت نباشد و کهریزها معمور گشته و آب کافی، متولی مصلحت آن بیند که ایشان را به کارهای دیگر مشغول گرداند بر آن موجب پیش‌گیرد و با آن مردم معتمدان متولی مقرر کند و از کسب ایشان بر وجهی که شرح داده شد کسان متولی سه ربع بریشان مقرر دارند و یک ربع معتمدان متولی از آن کارفرمای بگیرند جهت وقف" (بیشین، ص 155).

درآمدی بر جایگاه برنامه‌ریزی زمین در آرای

عمرانی خواجه رشیدالدین فضل‌الله

اساس در نوشتار حاضر، نوع نگرشی که برای تحلیل اصول برنامه‌ریزی زمین در پیدایی فتح‌آباد اتخاذ شده است، با نگرش سنتی مقارنه دارد. انتخاب چنین رویکردی بدان دلیل است که ساختار بحث تا حد امکان با مقتضیات بستر تاریخی آن سنخیت داشته باشد.

برنامه‌ریزی زمین در عمران فتح‌آباد

در ابتدا باید گفت که برنامه عمرانی فتح‌آباد، حاصل آن بخش از جهان‌بینی خواجه رشیدالدین فضل‌الله بود که او را در تاریخ به‌عنوان یک شخصیت معمر شهره کرده است. لازم است بدانیم "علاقه رشیدالدین به کارهای آبادانی چنان بود که بیشتر نامه‌های بازمانده از او خطاب به فرزندان، حکام و گماردگانش در ولایات در سفارش این امر است" (رجب‌زاده، 1377، ص 375).⁹

در اینجا به اقتضای موضوع بحث و به‌استناد دو منبع تاریخی، یعنی «وقف‌نامه ربع رشیدی» و «مکاتیب رشیدی» برخی از اصولی که در برنامه‌ریزی زمین در راهبرد عمرانی فتح‌آباد ملحوظ بوده‌اند؛ مورد توجه قرار گرفته است. باید اذعان نمود که اصول ذیل جامع همه واقعیات مرتبط نیست و دلیل انتخاب آن‌ها در وهله نخست به رویکردی بر می‌گردد که در بخش بالا راجع به آن بحث شد. لذا در این نوشتار از پرداختن به زیرشاخه‌هایی که برای مقوله برنامه‌ریزی زمین، به اقتضای شرایط معاصر طرح می‌شوند، پرهیز شده است. اما دلیل عمده در پرداختن به موارد چهارگانه ذیل، شفافیت و قطعیت مستندات آن‌ها است و اهتمام بر این بوده که از طرح حدسیات پرهیز شود.¹⁰

بهره‌مندی از پتانسیل‌های طبیعی

در پژوهشی تحت عنوان «مطالعه انتظام فضایی و سامان کالبدی باغ فتح‌آباد تبریز» که در سال 1384

هجری شمسی به عمل آمد؛ بخشی از دلایل ماندگاری ایده خواجه رشیدالدین در عمران اراضی فتح‌آباد مورد تحلیل قرار گرفته است (کبیرصابر، 1384). نتایج پژوهش مذکور نشان می‌دهد که خواجه رشیدالدین به پتانسیل‌های طبیعی منطقه، مانند منابع سطحی و زیرسطحی، ویژگی‌های خاک، آب، حجم منابع آبی و چگونگی آبدهی آن‌ها دقت نظر وافر داشته است. به‌طور نمونه مکان‌یابی فتح‌آباد در دامنه‌های شمالی سهند و نحوه بهره‌مندی از مواهب طبیعی آن منطقه شاهدهی بر این ادعا است.¹¹

هماهنگی با عوارض بستر طرح

در برنامه عمرانی فتح‌آباد کسب شناخت نسبت به عوارض طبیعی بستر طرح و سپس هماهنگی ساختن طرح با ناهمواری‌های زمین کاملاً مورد توجه بوده است. هر چند که "شناسایی و طبقه‌بندی اراضی، به‌ویژه در ارتباط با امکان کشت آبی، به دلیل تفاوت ناحیه‌ای و تنوع قابلیت خاک‌ها، معمولاً کاری بس مشکل و پیچیده است" (سعیدی، 1389، ص 8)؛ و طبعاً خواجه رشیدالدین نیز در مکان‌یابی برای طرح‌اندازی روستای فتح‌آباد درگیر چنین مسئله‌ای بود، لکن موفقیت برنامه عمران فتح‌آباد نشانگر احاطه خواجه رشیدالدین نسبت به چنین موضوع خطیری است.¹²

تعامل با برنامه عمرانی مجتمع‌های زیستی پیرامون

برنامه‌ریزی زمین در فتح‌آباد ضمن آنکه تابعی از اصول عمرانی شهرستان رشیدی بود، در تعامل با راهبردهای عمرانی پایتخت یعنی شهر تبریز نیز بوده است. در اینجا لازم است یکبار دیگر مطلب کتاب «تاریخ الجایتو» مرور شود: "و نیز [خواجه رشیدالدین فضل‌الله] قرب سیصد سر گاو دیو هیکل عفاریت منظر با چند نفر

اجتماعی و روابط بین آنها نبوده است. به استناد مطالب بخش 3 به طور نمونه می‌توان به اسکان غلامان آواره در اراضی نوآباد و سپس اعطای پاداش و ارفاق به آنها و تبدیل غلامان معمولی به غلامان سهم‌بر اشاره نمود، تا بدینوسیله انگیزه کار در آنها برانگیخته شود.¹³ مثال دیگر تهیه مسکن برای غلامان مذکور و اعتقاد به اینکه باید ازدواج نموده و تشکیل خانواده دهند؛ بدین صورت تمایل به سکونت در فتح‌آباد و حس تعلق به مکان در وجود آنها افزایش می‌یافت.¹⁴ مواردی از این دست که پیش‌تر و به طور تفصیل راجع بدان بحث شد، به روشنی نشان می‌دهد که برنامه عمرانی خواجه رشیدالدین در این منطقه، عاری از توجه به متغیرهای فرهنگی و اجتماعی نبوده است.

نتیجه

یکی از طرح‌های عمرانی خواجه رشیدالدین فضل‌الله در حاشیه شهرستان رشیدی، برنامه‌ریزی برای آفرینش یک سکونت‌گاه روستایی به نام فتح‌آباد بود. متون تاریخی مبین است که اراضی فتح‌آباد تا پیش از اقبال خواجه رشیدالدین، منطقه‌ای بایر بوده که در اثر توجهات عمرانی خواجه به یکی از نقاط خرم و سرسبز در ربض شهرستان رشیدی و در حومه جنوب خاوری شهر تبریز تبدیل می‌شود. در آن زمان این نوآبادی هم از نظر کالبدی و هم از نظر کارکردی در ارتباط با دارالعلم ربع رشیدی و نیز در شمار رقبات آن بود. مستندات تاریخی گواه آن هستند که تدبیر امور عمرانی فتح‌آباد مرهون دخالت مؤثر شخص خواجه رشیدالدین بوده است. بر این اساس در نوشتار حاضر از منظر تأملات تبارشناسی روستا در ایران، اطلاعات تاریخی مذکور مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت تا نقبی برای شناخت نحوه برنامه‌ریزی

گاوینده یزدی به تبریز آورده است تا جمله قاذورات و مستقبحات شهر بر پشت ایشان به باغ فتح‌آباد و رشیدآباد و غیرهما می‌کشند [...]» (القاشانی، 1348، ص 116). این گزارش تاریخی دلالت بر پیوندهای بین حیات شهری تبریز با منطقه فتح‌آباد و رشیدآباد دارد و چنین مستفاد می‌شود که زباله‌ها و پسماندهای شهر تبریز به این مناطق منتقل و در آنجا به نحوی به طبیعت برگردانده و یا احتمالاً به کود تبدیل می‌شده‌اند. «لمتون» با استناد «مکاتیب رشیدی» ضمن بحث درباره احشامی که خواجه رشیدالدین در اختیار داشت می‌نویسد: «هزار رأس گاو نر و هزار رأس درازگوش به جهت حمل میوه و سمد (کود مخلوط) و کود و سنگ و غیره بر ربع رشیدی و بستان‌های تبریز که او انشاء کرده بوده است وقف می‌کند» (لمتون، 1362، ص 199). «پطروشفسکی» نیز در کتاب «کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول» مطلبی مشابه این را آورده است (پطروشفسکی، 1357، ص 601). لذا قابل درک است که منطقه فتح‌آباد و رشیدآباد علاوه بر حیات متعارف خویش، در حیات شهری تبریز نیز نقش ایفا می‌کرده‌اند. در این صورت می‌توان گفت کاری که خواجه رشیدالدین فضل‌الله در برنامه‌ریزی زمین برای عمران فتح‌آباد انجام داد، یک برنامه‌ریزی محیطی برای حفظ محیط زیست و برآورده کردن نیازهای زیست محیطی شهر تبریز نیز بوده است. به عبارتی خواجه دریافته بود که می‌شود برای تضمین زیست پایدار در شهر تبریز و بقای نواحی نوآبادی چون فتح‌آباد و رشیدآباد پیوندهای منطقی برقرار نمود.

توجه به متغیرهای فرهنگی و اجتماعی

تأمل در نحوه عمران فتح‌آباد و رشیدآباد و بررسی ملاحظاتی که بر آفرینش آنها مترتب بوده، نشان می‌دهد که واقعیت‌های عمرانی مذکور، مجزا از متغیرهای زیست

ساختاری فتح‌آباد باز شده و از این طریق گوشه‌ای از آرای عمرانی خواجه رشیدالدین آشکار شود. این بحث معلوم نمود که نحوه طرح‌افکنی فتح‌آباد علاوه بر آنکه وامدار سنت‌های عمران روستایی در ایران بود، خصوصیات ویژه‌ای نیز داشت که آن را از دیگر روستاهای ایرانی متمایز می‌نمود. این ویژگی منبعث از دو عامل اصلی بود، نخست؛ تعلق ماهوی و ارتباط این روستا با دارالعلم ربع‌رشیدی و دوم؛ تدبیر و تمهید خاصی که خواجه رشیدالدین برای انجام و فرجام آن اندیشیده بود. همچنین در این نوشتار دانسته شد که اقدامات عمرانی خواجه در فتح‌آباد، به نوعی مبتنی بر اصول برنامه‌ریزی زمین بوده است و حصول آگاهی از طیف گسترده‌ای از عوامل محیطی و نحوه هماهنگی با آن‌ها، از مؤلفه‌های مؤثر در موفقیت آن برنامه به‌شمار می‌آید. در کل دوام هفت‌صد ساله آبادانی در منطقه فتح‌آباد و سپس ادغام اراضی آن در کلان‌شهر تبریز در سال‌های اخیر، گواه بر حسن تدبیر خواجه رشیدالدین در نحوه مکان‌یابی و عمران آن است. زیرا اگر نقایص و کاستی‌هایی در این برنامه عمرانی وجود می‌داشت، باید بلافاصله بعد از قتل خواجه رشیدالدین و از هم پاشیدن نظام موقوفات‌اش، فتح‌آباد نیز متروکه می‌شد. اما دقت نظر خواجه در تدوین راهبردهای عمرانی، چنان نافذ بود که علیرغم همه تلاطمات اجتماعی، منطقه فتح‌آباد قرن‌ها به حیات خرم خویش ادامه داد.

پی‌نوشت

1. مصاحبه نگارنده با آقای دکتر رسول درسخوان عضو شورای اسلامی کلان‌شهر تبریز، تاریخ مصاحبه 1390/10/28
2. ر.ک به: پرونده قنات‌های منطقه فتح‌آباد، آرشیو سازمان آب منطقه‌ای استان آذربایجان شرقی و اردبیل
3. برای مطالعه بیشتر ر.ک به: کبیرصابر، تعامل طرح و طبیعت در باغ فتح‌آباد تبریز

4. باغ رشیدآباد مجموعه‌ای از باغات دیگر به نام‌های باغ نجم‌آباد، باغ دنباباد، باغ فردوس و باغ خانقاه را نیز به‌انضمام داشته است که همگی متصل به هم بوده و به نام باغ رشیدآباد شناخته می‌شدند.

5. یکی از پیامدهای حملات مغولان به سرزمین‌های مختلف، فراوانی طبقه اسیر و برده در جامعه تحت حاکمیت آن‌ها بود. «پطروشفسکی» در کتاب «کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول» شرحی بر تریب این مسئله با عمران اراضی دارد (پطروشفسکی، 1357، ص 594).

6. برای فهم بهتر این مطلب، به متن خواجه رشیدالدین در وقف‌نامه رجوع شود که نوشته است: "دویست بیست نفر غلام [.....] با دویست بیست نفر کنیزک که مزوجات ایشانند وقف کردم بر ابواب‌البر ربع رشیدی" (فضل‌الله الهمدانی، 1356، ص 150). و سپس قید می‌کند که "از این غلامان صد پنجاه نفر به باغبانی و زراعت و عمارات باغات وقفی مشغول گردانند، چنانک صد نفر در باغ رشیدآباد و باغاتی که با آن منضم است [.....] و نیز [پنجاه را در باغ فتح‌آباد] (پیشین، ص 153). خواجه رشیدالدین در تشریح شروط اختصاصی غلامان وقفی فتح‌آباد و رشیدآباد نوشته است که "تا ایشان در آن باغات عمارت می‌کنند از بیل زدن و میو بریدن و درخت پاک کردن و نشاندن میو و درخت و حفر جوی‌ها کردن و اگر دیواری بیفتد و ردم ثلمه‌های آن آنچ مقدور ایشان و معهود باغبانان باشد آن را به جای آرند، و چون بدان عمارات قیام نموده باشند یک ربع از ارتفاعات محل عمل هر یک چنانک رسم تبریز و تمامت بلاد آذربایجان است بدو دهند و بیرون آن به زیادتی هر روزه سیصد من نان گندمین به وزن تبریز به موجبی که در فصل کیفیت تسلیم نان و وظایف آن و تعیین و موضع تسلیم در ربع رشیدی بدیشان تسلیم کنند هر یک را هر روز دو من [دهند] تا آن را با ربعی ارتفاع و ربع محل عمل خود در وجه اخراجات خود و عیال صرف کنند و چون نظر بر رفاهیت ایشان داشته با آنک ایشان وقفانند و به سبب عرف آن بلاد یک ربع از ارتفاع باغبانان را معهود بیش نبوده آن ربع بریشان مسلم داشت و زیادت بر آن هر روز دومن نان [گندمین] اضافه کردم. باید که ایشان نظر از خیانت و تردد به عمارت غیر قطع کنند و در عمارتی که بدیشان حواله رفت هر سعی [که توانند] به جای آرند و بعد از اتمام آن عمارت هر کاری که متولی مصلحت داند از عمارت خانه‌ها و باغات دیگر و

- زبل کشیدن و مکاری کردن و آنچه متولی مصلحت دیده اشارت کند به جای آرند و اهمال و تقصیر نکنند" (پیشین).
7. رک به: آیین کشورداری در عهد رشیدالدین فضل الله، فصل هفتم، ص 156
8. این مرحله شامل کسب اطلاعاتی درباره شیب زمین، نوع خاک، آب شناسی، پوشش گیاهی، مالکیت ها، جهت گیری اقلیمی و غیره می شود.
9. به طور نمونه در نامه ای به فرزندش خواجه جلال الدین حاکم روم می نویسد: "چون ربع رشیدی محلی وسیع است [.] پنج قریه در آن احداث کرده ایم و اکنون چهار قریه آباد شده است [.] از این رو در هر یک از قراء، زنگیان و گرجیان و قردیان و حبشیان، چهل نفر ذکور و اناث مسکن دارند. قریه دیگر که از رعیت خالی و از عمارت عاری مانده است [.] می خواهیم که قریه رومیان باشد، توقع که چهل غلام و کنیزک رومی به دارالسلطنه تبریز فرستید که در قریه مذکور ساکن و به عمارت مشغول شوند." (مأخوذ از: مشکور، محمدجواد، ربع رشیدی، در مجموعه خطابه های تحقیقی درباره رشیدالدین فضل الله همدانی، ص 295)
10. البته ناگفته نماند که استخراج اصول فرعی و مبسوط تر در این خصوص، مستلزم انجام یک تحلیل استنباطی مبتنی بر بررسی جامع الاطراف در آثار خواجه رشیدالدین فضل الله است؛ که خود می تواند موضوع پژوهش های دیگر قرار گیرد
11. برای آگاهی بیشتر در باب جزئیات این موضوع، مطالعه گزارش طرح پژوهشی «مطالعه انتظام فضایی و سامان کالبدی باغ فتح آباد تبریز» سودمند است.
12. رک: منبع فوق و همچنین مقاله «تعامل طرح و طبیعت در باغ فتح آباد تبریز»
13. رک: مقاله باغ فتح آباد؛ باغ از یاد رفته ابواب البر ربع رشیدی اثر محمدباقر کبیرصابر
14. برای مطالعه بیشتر در این زمینه به تحلیل هایی که درباره اقدامات خواجه رشیدالدین فضل الله در دو منبع ذیل درج شده اند، رجوع شود:
- کتاب کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول اثر پطروشفسکی
- کتاب مالک و زارع در ایران اثر لمتن

- افشار، ایرج. (1350). رشیدالدین فضل الله و یزد (در مجموعه خطابه های تحقیقی درباره رشیدالدین فضل الله همدانی)، ج 1، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- بییر، آن؛ هیگینز، کاترین. (1385)، برنامه ریزی محیطی برای توسعه زمین، ترجمه حسین بحرینی، کیوان کریمی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.
- پطروشفسکی، ایلیا پاولویچ. (1357)، کشاورزی و مناسبات ارضی در ایران عهد مغول، ترجمه کریم کشاورز، تهران، انتشارات نیل.
- رجب زاده، هاشم. (1377)، خواجه رشیدالدین فضل الله، تهران، انتشارات طرح نو، چاپ اول.
- رجب زاده، هاشم. (1355)، آیین کشورداری در عهد رشیدالدین فضل الله، انتشارات طوس، تهران.
- سرتیپی پور، محسن. (1388)، آسیب شناسی معماری روستایی؛ به سوی سکونت گاه مطلوب، تهران، انتشارات شهیدی، چاپ اول.
- سعیدی، عباس. (1389)، ده مقاله در شناخت سکونت گاه های روستایی، تهران، نشر مهر مینو، چاپ اول.
- شناسنامه آبادی های کشور (استان آذربایجان شرقی - شهرستان تبریز، سرشماری عمومی نفوس و مسکن 1375).
- (1376)، چاپ اول، تهران، مرکز آمار ایران.
- فرهنگ جغرافیایی آبادی های کشور جمهوری اسلامی ایران (تبریز). (1371)، ج 6، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- فضل الله همدانی، رشیدالدین. (1356)، وقف نامه ربع رشیدی: الوقفیه الرشیدیه بخط الواقف فی بیان شرائط امورالوقف و المصارف، به کوشش مجتبی مینوی - ایرج افشار - عبدالعلی کارنگ، تهران، انجمن آثار ملی.
- القاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد. (1348)، تاریخ الجایتو، به اهتمام مهین مهلبی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- کبیرصابر، محمدباقر. (1384)، باغ فتح آباد؛ باغ از یاد رفته ابواب البر ربع رشیدی، کنگره فرهنگ و تمدن ایران عصر ایلخانی و طرح احیای ربع رشیدی، دانشگاه تبریز.

- کبیرصابر، محمدباقر. (1387). تعامل طرح و طبیعت در باغ فتح‌آباد تبریز، گلستان هنر (فصلنامه)، سال چهارم، شماره یک، بهار.
- کبیرصابر، محمدباقر. (1384)، مطالعه انتظام فضایی و سامان کالبدی باغ فتح‌آباد تبریز، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان آذربایجان شرقی.
- مشکور، محمدجواد. (1350)، ربع رشیدی، (در مجموعه خطابه‌های تحقیقی درباره رشیدالدین فضل‌الله همدانی، تهران، دانشگاه تهران.
- لمتن، ا.ک.س. (1377)، مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.
- Lynch, Kevin, Hack, Gary. (1984), *Site Planning*, Cambridge, MA:MIT Press.
- Strom, Steven, Nathan, Kurt. (1998), *Site engineering for landscape architect*, University of Michigan, John Wiley.